Metafor og metonymi: personkarakteriserende sammensatte substantiv i norsk

Av Tore Nesset

Denne artikkelen drøfter norske personkarakteriserende sammensetninger som skravlebøtte, stabukk, kjøtthue *og* driblefant *på grunnlag av en database med mer enn 500 eksempler. Dette er sammensetninger som betegner personer gjennom en karakteristisk egenskap som kan oppfattes som negativ. Et viktig spørsmål er hvordan språkbrukerne kan tolke slike sammensetninger, som ofte har ikke-komposisjonell betydning. Analysen viser at metafor og metonymi spiller en nøkkelrolle, og artikkelen gir således empirisk støtte til kognitiv lingvistikk der metafor og metonymi er sentrale begreper. Det påvises at etterleddene faller i fire semantiske hovedgrupper (gjenstander, dyr, kroppsdeler og personer), og at valget mellom metaforisk og metonymisk tolkning styres av etterleddet, idet gjenstander og dyr gir metaforiske tolkninger, mens metonymiske tolkninger er karakteristisk for etterledd som betegner kroppsdeler og personer. Sammensetningenes betydning er således ikke vilkårlig, men motivert av grunnleggende kognitive mekanismer. Valget mellom bokstavlig og metaforisk/metonymisk tolkning er videre motivert av tre prinsipper: "kontekst-", "innpregings-" og "blokkeringseffekten". Det argumenteres for at adjektiv og verb som forledd utgjør homogene grupper, mens substantiviske forledd er mer heterogene i det de omfatter hele fem forskjellige metonymier. Analysen av dyreord som etterledd gir en viss støtte til den såkalte antroposentrisme-hypotesen siden det er en tendens til at sammensetninger er basert på dyr som står mennesket biologisk og geografisk nær. **

* Jeg vil rette en takk til Sparebankens gavefond og min arbeidsgiver, Universitetet i Tromsø, for økonomisk støtte. Hans-Olav Enger, Atle Grønn, Laura A. Janda og *Maal og Minnes* anonyme konsulent skal ha takk for innspill og kommentarer som har vært til stor nytte i arbeidet med artikkelen. Takk også til Maria Nordrum for all hjelp med å lage databasen som artikkelen tar utgangspunkt i. Alle feil og mangler er selvsagt bare mitt ansvar.

Artikkelen er bygget opp som følger. Etter en kort diskusjon av metafor og metonymi i avsnitt 1 og en presentasjon av datamaterialet i avsnitt 2 analyseres ulike typer etterledd i avsnitt 3 til 6. Avsnitt 7 drøfter forleddenes betydning, mens avsnitt 8 tar opp habitualitet og pejorativitet. En kort oppsummering av de viktigste konklusjonene følger i avsnitt 9.

Metafor og metonymi

Lakoff (1993: 203) definerer *metafor* som "a cross-domain mapping in the conceptual system". Hvis jeg sier at Ole vant diskusjonen med kjæresten fordi han knuste alle argumentene hennes, har vi ifølge Lakoff og Johnson (1980: 4) med metaforen DISKUSJON ER KRIG (ARGUMENT IS WAR) å gjøre. To domener (diskusjon og krig) forbindes med hverandre, og relasjonen mellom dem kaller Lakoff "cross-domain mapping". I vårt tilfelle svarer Ole og kjæresten hans til de krigførende parter, mens diskusjonen relateres til krigshandlingene. Å vinne i krig svarer til å overbevise diskusjonspartneren sin.[1]

Metonymi kan defineres slik: "a cognitive process in which one conceptual entity, the vehicle, provides mental access to another conceptual entity, the target, within the same cognitive model" (Radden og Kövecses 1999: 21). Sier jeg at Ole veltet melken, har vi et eksempel på metonymi av typen INNHOLD FOR BEHOLDER. Selv om Ole nok veltet et glass eller en annen beholder med melk, nevner vi innholdet i stedet for beholderen. Med Radden og Kövecses kan vi si at innholdet (melken) er "kjøretøyet" ("vehicle") som vi bruker for å komme frem til "målet" ("target"), som i dette tilfellet er beholderen. I en del nyere verker (bl.a. Barnden 2010 og Janda 2011) brukes "source" ("kilde") i stedet for "vehicle", og denne terminologien skal jeg anvende i det følgende.[2]

1. Lakoff og Johnson refererer til krigsdomenet, men diskusjonen mellom Ole og kjæresten hans kan selvsagt også sammenlignes med andre typer aggressiv fremferd, for eksempel slagsmål. Akkurat hvordan man karakteriserer domenet, er ikke så viktig i denne sammenhengen, for uansett illustrerer eksemplet Lakoff og Johnsons syn på metaforer som relasjoner mellom domener.
2. En terminologisk bemerkning er på sin plass her. I denne artikkelen bruker jeg "metafor" og "metonymi" både om de kognitive fenomenene som sådan (ikke tellelige substantiv) og om konkrete språklige uttrykk der disse kognitive fenomenene

I den senere tid har det vært livlig diskusjon om hvordan metonymi best kan defineres (Barnden 2010). Mens Radden og Kövecses sier at kilde ("kjøretøy") og mål skal tilhøre samme "cognitive model", bruker andre forskere begrepene "domain matrix" (Croft 2006), "frame" (Blank 1999) eller "scenario" (Panther og Thornburg 1999). Selv om det kan være nyanseforskjeller mellom disse tilnærmingene, er hovedideen den samme, nemlig at metonymi handler om relasjoner innenfor et og samme domene, mens metafor etablerer relasjoner på tvers av domener. Peirsman og Geeraerts (2006) foreslår i stedet en mer tradisjonell definisjon som tar utgangspunkt i ulike typer nærhetsrelasjoner ("contiguity relations"), fordi de mener domenebegrepet er for upresist. Det er interessant å merke seg at Peirsman og Geeraerts *ikke* nevner at kritikken deres også får konsekvenser for metaforbegrepet, som jo også er definert med utgangspunkt i domener. For våre formål er det ikke så viktig å ta stilling i denne debatten, for eksemplene vi skal se på, vil falle inn under hhv. metafor- og metonymibegrepet uansett hvilken tilnærming man velger.

Derimot er det viktig å merke seg at metafor og metonymi ikke er definert som retoriske virkemidler eller betydningsrelasjoner mellom ord, men som kognitive prosesser eller mekanismer som har betydning for språk, tanke og handling. Vi har allerede sett at DISKUSJON ER KRIG-metaforen får konsekvenser for hvordan vi snakker. Hadde det ikke vært for denne metaforen, ville vi ifølge Lakoff og Johnson ikke ha brukt ord som *å vinne* om diskusjoner. Samtidig innebærer metaforen en måte å tenke på. Når vi forbereder oss til en diskusjon, kan vi utforme en strategi og legge planer for hvordan vi skal angripe "fienden". Setter vi planen ut i livet, får metaforen konsekvenser for våre handlinger.

Det kan være instruktivt å se nærmere på en alternativ metafor. La oss tenke oss at vi relaterer en diskusjon til et måltid og lar argumentene

---

forekommer (tellelige substantiv). Et alternativ ville være å bruke termene "metaforikk" og "metonymi" som ikke tellelige substantiv og la "metafor" og "metonym" dekke de tellelige betydningene, slik for eksempel Fjeld og Vikør (2008: 105ff.) gjør. "Metonym" ser imidlertid ut til å være lite brukt i norsk fagspråk (for eksempel bruker Berkov 1997: 124ff. "metonymi" i både den ikke-tellelige og den tellelige betydningen), samtidig som "metaforikk" i mine ører har en nyanse av bevisst bruk av metafor som litterært virkemiddel. Jeg har derfor valgt å ikke benytte termene "metonym" og "metaforikk" i denne artikkelen. Jeg vil takke Lars Vikør for interessant og oppklarende diskusjon av dette terminologiske problemet.

svare til ulike matretter. Nå kan vi be de andre deltagerne om å prøvesmake et argument, og de kan svare at de finner det velsmakende eller uspiselig. DISKUSJON ER MÅLTID-metaforen er langt mindre konfronterende og impliserer mindre aggressiv opptreden, ettersom diskusjonspartnerne ikke lenger oppfattes som motstandere eller fiender. Hva som er den mest hensiktsmessige metaforen for diskusjoner, skal være usagt. Heller ikke er det nødvendig å gå inn på om det er språket som styrer tanken eller omvendt. Poenget er at metaforer er kognitive mekanismer som knytter språk, tanke og handling sammen.

Dette gjelder ikke bare metafor, men også metonymi. I eksemplet med melken som veltet, så vi at det foreligger et metonymisk forhold mellom beholder og innhold. At vi har en tendens til å identifisere innholdet med beholderen, vet reklamefolk å utnytte. De vet at hvis de plasserer innholdet i en attraktiv beholder, vil de selge mer av produktet. Dette kalles "sensation transference" fra beholder til innhold (Hine 1995: 211 og Gladwell 2005: 161) og er et godt eksempel på at metonymi ikke bare berører måten vi snakker på, men også hvordan vi som konsumenter tenker og handler.

Om vi godtar at metafor og metonymi er grunnleggende kognitive mekanismer, blir spørsmålet en lingvist må stille seg, hvilken rolle disse mekanismene spiller i grammatikken. Dette er et av de grunnleggende spørsmålene i kognitiv lingvistikk (Langacker 2008). I denne artikkelen skal vi se nærmere på spørsmålet med utgangspunkt i norske sammensetninger. Først må vi imidlertid få oversikt over datamaterialet. Det er emne for avsnitt 2.

2. Presentasjon av data

Sammensetninger er blitt mye diskutert i kognitiv lingvistikk (Tuggy 1987, Geeraerts 2006, Benczes 2006, Heyvaert 2009 og Jackendoff 2009), men de fleste arbeidene behandler engelsk materiale. Det er beklagelig at ikke norsk har vært med i debatten, for norsk er svært rikt på sammensetninger av ulike slag. Likevel er ikke litteraturen om norske sammensetninger omfattende, selv om det både finnes gode oversiktsverk (fremfor alt Faarlund et al. 1997: 61ff.) og viktige diskusjoner av spesielle problemer slik som tonelag (Kristoffersen 1992 og 2000: 263–69, Sakshaug 2000), leddenes status som ord eller stammer (Johannessen

2001), subkategorisering (Lødrup 1989) og spørsmålet om sammensetninger har hoder (kjerner, overledd; Enger 1995 og Sakshaug 2000). I de senere år har vi fått innsiktsfulle beskrivelser av sammensetninger i tre masteroppgaver. Bäcklund (2007) analyserer substantiv-verb sammensetninger (for eksempel *knivstikke*), Eiesland (2008) tar for seg verb-verb-sammensetninger (for eksempel *trøstespise*), mens Grov (2009) undersøker s.k. uavhendelige sammensetninger (for eksempel *surmaget*). De sammensetningene som blir analysert i denne artikkelen, kan deles inn i fem undergrupper:

1) Personkarakteriserende sammensetninger:
   a. Etterledd = person: *klossmajor*, *driblefant*
   b. Etterledd = kroppsdel: løgnhals, kjøtthue
   c. Etterledd = dyr: pugghest, stabukk
   d. Etterledd = gjenstand: skravlebøtte, tørrpinn
   e. Ugjennomsiktig etterledd: stabeis

Før vi ser nærmere på de fem undergruppene i (1), må vi spørre oss hva som er felles for de personkarakteriserende sammensetningene. Enkelt sagt kan betydningen deres sammenfattes slik:

2) Sammensetningene i (1) betegner personer gjennom en karakteristisk egenskap som kan betraktes som negativ.

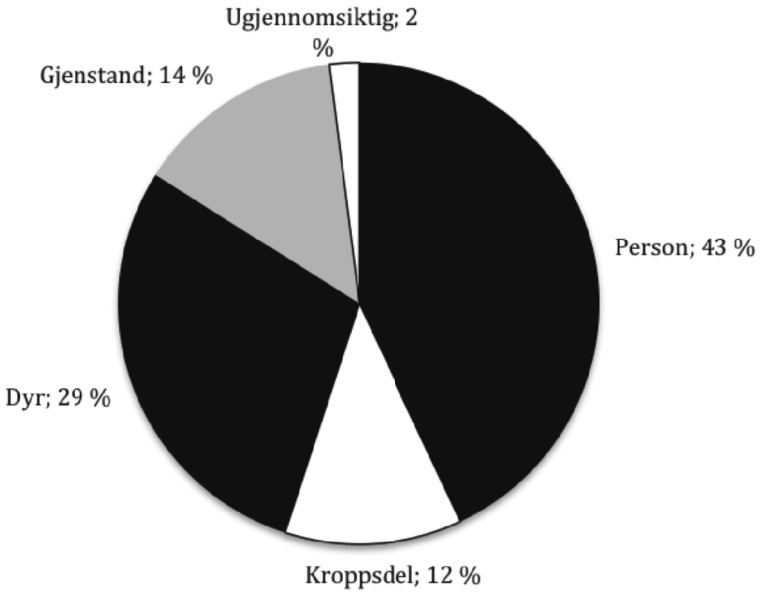
Merk at "karakteristisk egenskap" her må forstås i vid forstand og også omfatter habituelle handlinger som knyttes til personen det er snakk om. Om vi for eksempel kaller noen for *pugghest*, innebærer dette at vi sier at det å pugge er karakteristisk for denne personen. Noen hedersbetegnelse er det ikke tale om; selv om det er vel og bra å være flittig, innebærer *pugghest* en nyanse av talentløs flid og manglende analytisk evne. I likhet med de andre sammensetningene i (1) er altså *pugghest* et pejorativt ord. En grunn til at disse sammensetningene er av teoretisk interesse, er at vi finner mange og gode eksempler på ikke-komposisjonell betydning. En *klossmajor* er ikke en person med den militære graden *major*, så betydningen av *klossmajor* kan ikke utledes direkte av betydningene til *kloss* og *major*. Likeledes betegner ikke *løgnhals* noen kroppsdel og *pugghest* ikke noe husdyr, mens *skravlebøtte* ikke er en beholder med hank til å oppbevare og transportere væsker i. For eksempler av typen *stabeis* synes

det ikke synkront sett å være noen sammenheng mellom betydningen til etterleddet og betydningen til sammensetningen i det hele tatt. Riktignok har norsk et ord *beis*, men det betegner en form for maling. Det er symptomatisk at formen *stabeist* med det mer gjennomsiktlige etterleddet *beist* forekommer i tekster publisert på internett. Men det er altså den ugjennomsiktige formen *stabeis* som oppgis i ordbøker.

Ettersom sammenhengen mellom betydningene til delene og sammensetningen som helhet er alt annet enn triviell i sammensetningene i (1), blir spørsmålet hvordan språkbrukerne kan vite hva disse sammensetningene betyr. Må de bare læres utenat som uanalyserte enheter? Eller finnes det generaliseringer som gjør det lettere å tolke slike sammensetninger? Som antydet ovenfor skal jeg foreslå at metafor og metonymi utgjør et forbindelsesledd mellom delenes og helhetens betydning. For å teste denne hypotesen er det ikke tilstrekkelig å diskutere spredte eksempler. Jeg laget derfor en database som består av 495 sammensetninger som ble hentet fra de elektroniske versjonene av *Bokmålsordboka*, *Nynorskordboka* og *Norsk riksmålsordbok*.[3] Materialet ble supplert med 27 sammensetninger som er belagt i andre kilder, for eksempel gjennom internettsøk. Alt i alt består altså databasen av 522 sammensetninger. Dette er selvsagt ingen fullstendig liste. For det første har ikke sammensetningene noen formelle fellestrekk som gjør det mulig å finne frem til alle de relevante ordene ved hjelp av automatiske søk. Metoden som ble brukt, var å tenke ut så mange passende etterledd som mulig, og så gjennomføre automatiske søk etter alle ord som slutter på *major*, *hals*, *hest* osv. Deretter ble alle ord som ikke er sammensetninger av den relevante typen, fjernet fra databasen manuelt. Den andre grunnen til at databasen ikke er fullstendig, er at sammensetning er et svært produktivt ordlagingsmønster i norsk, og det gjelder også sammensetninger som involverer metafor og/eller metonymi.[4] Prinsipielt er det derfor umulig å lage en fullstendig liste. Databasen er imidlertid såpass stor at den gir et godt bilde av den sammensetningstypen vi er interessert i i denne artikkelen.

3. *Bokmålsordboka* og *Nynorskordboka* er tilgjengelige på www.dokpro.uio.no, mens *Norsk riksmålsordbok* foreligger på www.ordnett.no.
4. På den internasjonale kvinnedagen den 8. mars 2010 ble nyordet *barteløn* brukt i parolene om lik lønn for kvinner og menn. Her har vi en sammensetning med metonymisk forledd siden *bart* står for *mann*.

Figur 1 viser den prosentvise fordelingen av de fem ulike typene etterledd i (1). Som vi ser av figuren, er alle typene godt representert unntatt de ugjennomsiktige som bare utgjør 2% av materialet.[5] Derfor skal vi i det følgende konsentrere oss om de fire hovedtypene og deres forhold til metafor og metonymi.

Figur 1: Prosentvis fordeling av ulike typer etterledd

5. Det må nevnes at det ikke alltid er klart hvilke sammensetninger som hører til i gruppen med ugjennomsiktig etterledd. Jeg har for eksempel plassert ord på *peis* (*dovenpeis* osv.) i gruppen for kroppsdeler, ettersom *peis* ifølge *Norsk Riksmålsordbok* kan betegne 'kjønnslem på dyr, særlig okse'. For språkbrukere som bare kjenner den mer vanlige betydningen 'ildsted' for *peis*, vil imidlertid ord som *dovenpeis* høre til i gruppen med ugjennomsiktig etterledd. Det må legges til at den lave andelen ugjennomsiktige etterledd i noen grad kan skyldes metoden som ble brukt for å lage databasen. Når en tar utgangspunkt i kjente etterledd og søker etter sammensetninger med disse etterleddene, er det mulig at ugjennomsiktige etterledd blir underrepresentert. Men under ordbokssøkene dukket det opp en del synonymer med ugjennomsiktig etterledd, og da søkte vi etter alle ord med dette etterleddet for å gjøre databasen så stor og representativ som mulig.

3. Person som etterledd: metonymi

I databasen finner vi sammensetninger med disse etterleddene som betegner personer (ett eksempel på hvert i parentes):

3) *brenner (rundbrenner), bror (svirebror), bølle (bilbølle), dalt (mammadalt), dilter (rovedilter), dreier (lurendreier), dreper (gledesdreper), driver (dagdriver), eter (tysketer), fant (driblefant), feier (flottenfeier), Frans (fillefrans), gast (rabagast*[6]*), gjest (snyltegjest), Guri (furteguri), Hans (lathans), herre (børsherre), Jesus (brillejesus), kall (skjeggkall), kjempe (slåsskjempe), knark (gjerrigknark), knøl (bondeknøl), krek (armodskrek), krok (ertekrok), ladd (tusseladd), major (klossmajor), maker (bråkmaker), mann (busemann), Maren (sladremaren), Mari (sladremari), Mikkel (dustemikkel), Mons (kakemons), nisse (fjompenisse), pave (skrytepave), Per (viktigper), Petter (vinglepetter), pomp (surpomp), propp (hissigpropp), radd (tjuvradd), rolling (smårolling), sabb (latsabb), sinke (fartssinke), slikker (spyttslikker), sluntrer (unnasluntrer), sover (sjusover), spiller (taskenspiller), stifter (urostifter), styring (villstyring), støing (einstøing), suger (blodsuger), svinger (begersvinger), tamp (bondetamp), tass (råtass), viter (bedreviter)*

Som vi ser av denne listen, forekommer både egennavn (for eksempel *fillefrans*) og fellesnavn. Blant fellesnavnene finner vi både enkle etterledd (*driblefant*) og avledninger (nomen agentis på *-er* som *rundbrenner* og avledninger på *-ing* som *villstyring*). Etterleddene tar blant annet utgangspunkt i alder (*kall*), slektskap (*bror*), utseende (*kjempe*), oppførsel (*sabb*), sosial gruppe (*fant*) og yrke (*major*). Typefrekvensen til de ulike etterleddene varierer fra 39 til 1, men bare fem forekommer i mer enn ti sammensetninger i min database (antall eksempler i parentes): *fant* (39), *maker* (24), *Per* (17), *Mikkel* (12) og *pave* (11). Merk at noen av etterleddene i (3) knapt forekommer som selvstendige ord (jf. *støing* i *einstøing*). For å få et mest mulig fyllestgjørende bilde av personkarakteriserende sammensetninger har jeg inkludert slike etterledd i materialet.

I det følgende skal vi se nærmere på etterleddene *major* og *fant* som gir gode eksempler på metonymi. Siden det ikke er nødvendig å gå på Krigsskolen for å bli *klossmajor*, er det klart at sammensetningen ikke har den betydningen en skulle forvente med utgangspunkt i at etterleddet

6. Fra et synkront synspunkt er det rimelig å anta at talere av moderne norsk identifiserer gast i rabagast med substantivet gast, selv om dette er et eksempel på folkeetymologi. Ifølge Bokmålsordboka kommer ordet fra personen Rabagas i et skuespill av den franske forfatteren V. Sardou (1831–1908).

major betegner en militær grad. Tvert imot er det slik at hvem som helst kan være en klossmajor. I sammensetningen bruker vi altså et ord som betegner en person med en spesiell egenskap (en militær grad) til å referere til personer generelt. Betydningsrelasjonen mellom *major* og *person* er et eksempel på hyponymi, siden alle majorer er personer, men ikke alle personer er majorer. Siden majorer utgjør en delmengde av personer, kan en argumentere for at HYPONYM FOR HYPERONYM er et eksempel på metonymi (jf Peirsman og Geeraerts 2006: 306f.).

Samme resonnement kan anvendes på *driblefant*. Som eget ord betegner *fant* en landstryker eller omstreifer, men det er lite sannsynlig at en fotballspiller som blir kalt "driblefant", er landstryker eller omstreifer. Hyponymet *fant* brukes altså i stedet for hyperonymet *person*, og på samme måte som for *klossmajor* har vi dermed et eksempel på metonymi av typen HYPONYM FOR HYPERONYM.

Etterleddet *fant* forekommer i følgende sammensetninger:

4) *apefant, brillefant, byfant, driblefant, drikkarfant, eglefant, farefant, ferdafant, fillefant, fislefant, flyfant, frakkefant, fremmedfant, frifant, fyllefant, gut(e)fant, hisspåfant, horefant, kjolefant, kranglefant, langfant, latfant, lauparfant, ljugerfant, lurvefant, lusefant, rakkarfant, raklefant, ranglefant, rekefant, skarvefant, skrubbefant, skøyerfant, skøytefant, strokfant, styggfant, tjuvfant, vimsefant, vringlefant*

Selv om langt fra alle disse ordene er gangbare i moderne norsk, illustrerer de et viktig poeng: Sammensetninger på *fant* danner en såkalt familielikhetskjede (Taylor 2003: 111), dvs. en kategori der underkategori A ligner B som i sin tur ligner C uten at A ligner C. I noen av sammensetningene i (4) er det snakk om landstrykere og omstreifere. Eksempler på dette er *ferdafant* og *lauparfant* som ifølge *Nynorskordboka* er synonymer til *landstryker*. I andre tilfeller betegner sammensetningene personer med negative egenskaper som gjerne forbindes med landstrykere. Eksempler er *fillefant* og *fyllefant* – istykkerrevne klær og stort alkoholkonsum hører med til stereotypiene omkring landstrykere. Til slutt har vi sammensetninger som refererer til negative egenskaper som ikke har noe med fanter å gjøre. Her er *kranglefant*, *brillefant* og *driblefant* gode eksempler. Landstrykere er ikke kjent for sitt hissige temperament eller dårlige syn, og i alle fall ikke for sine prestasjoner på fotballbanen. Betydningen til etterleddet *fant* representerer altså en familielikhetskjede

som spenner fra 'landstryker' via 'person med negativ egenskap typisk for landstrykere' til 'person med en hvilken som helst negativ egenskap'. I enkelte sammensetninger med *fant* som etterledd er også det negative nedtonet. For eksempel har *skøyerfant* snarere spøkefulle enn negative konnotasjoner.

Når vi nå har sett at betydningen til etterleddet *fant* utgjør en familielikhetskjede, kan vi vende tilbake til spørsmålet som dannet utgangspunktet for denne studien, nemlig hvordan språkbrukerne kan tolke slike sammensetninger. Svaret er todelt. For det første har vi sett at det er et metonymisk forhold mellom første og siste ledd i kjeden. Hvis vi godtar kognitive lingvisters argumentasjon om at metonymi er en grunnleggende kognitiv mekanisme, ser vi altså at det ikke er noe hokuspokus med betydningen til slike sammensetninger. Språkbrukerne kan benytte seg av en sentral kognitiv mekanisme for å tolke sammensetningene.

Den andre delen av svaret er at metonymi ikke er nok til å finne ut nøyaktig hva sammensetningen betyr. Om en språkbruker støter på en ukjent sammensetning med *fant* som etterledd (for eksempel et av de mer obskure ordene i (4)), kan han eller hun med stor grad av sikkerhet slutte seg til at det dreier seg om en person med en karakteristisk egenskap som er negativ. Men stort lenger kommer man ikke med utgangspunkt i etterleddet, for sammensetningene på *fant* dekker som vi har sett, et vidt spekter av negative egenskaper.

Når det gjelder å finne frem til nøyaktig hvilken egenskap det er snakk om, er forleddet viktig. Vi skal komme tilbake til forleddets betydning i avsnitt 7. For å illustrere at det ikke er noe en-til-en-forhold mellom etterleddet og egenskapen som beskrives, kan vi imidlertid se på følgende eksempler:

5) Sammensetninger med *viktig* som forledd:

viktigpave, viktigper, viktigpomp, viktigpropp

Det at *viktig* i kombinasjon med fire forskjellige etterledd gir fire synonyme sammensetninger, tyder på at etterleddet ikke forteller oss hva slags negativ egenskap det er snakk om. Etterleddets oppgave er å etablere en metonymisk sammenheng mellom personer med spesielle egenskaper og personer med negative egenskaper i sin alminnelighet.

Vi har sett at personnavn (fornavn) er ganske vanlige som etterledd i personkarakteriserende sammensetninger. Mange av navnene er av bibelsk opphav (jf. *Hans* (fra *Johannes*) og *Mari* (fra *Maria*)), og i noen tilfeller assosieres kanskje navnene med spesielle egenskaper – historisk sett har for eksempel *fillefrans* med Frans av Assisi å gjøre. Men i de fleste tilfellene fremstår personnavnene som tomme "plassholdere" som ikke gir annen informasjon enn om det dreier seg om en mann eller kvinne. Personnavnene føyer seg inn i rekken av metonymiske etterledd i den forstand at vi går fra en person med et spesielt navn til personer generelt.

4. Kroppsdel som etterledd: metonymi

Databasen min inneholder følgende etterledd som betegner kroppsdeler (ett eksempel på hver i parentes):

6) *fitte (hestefitte), hals (løgnhals), hjerne (hønsehjerne), hue/hode (kjøtthue), kropp (urokropp),*[7] *kuk (hestkuk), munn (slikk(e)munn), nese (flatnese), neve (treneve), peis (dovenpeis), pels (svinepels), skalle (pappskalle), skolt (dumskolt)*

Legg merke til at noen av etterleddene refererer til kroppsdeler hos dyr. Sammensetninger med slike etterledd nærmer seg dermed dyresammensetningene vi skal se på i avsnitt 5.

Sammensetninger med kroppsdeler som etterledd er også metonymiske. Hadde ord som *løgnhals* og *kjøtthue* hatt komposisjonell betydning, ville de betegnet kroppsdeler. Men i stedet brukes sammensetningene som betegnelser på personer. For å forstå ordene rett må en altså etablere en forbindelse mellom en kroppsdel og personen som har kroppsdelen. Dette er et eksempel på DEL FOR HELHET, som er en av de mest studerte formene for metonymi (kjent som *pars pro toto* i klassisk retorikk). Peirsman og Geeraerts (2006: 309) regner del-helhet-forhold som prototypiske eksempler på metonymi.

Igjen blir spørsmålet hvordan språkbrukerne kan tolke slike sammensetninger. Hvordan vet de at det er snakk om personer og ikke kropps-

7. Når *kropp* står for legemet i sin helhet, kan man knapt si at det betegner en kropps*del*. Ettersom *kropp* ifølge *Norsk riksmålsordbok* også kan betegne 'legeme uten lemmer og hode', har jeg imidlertid valgt å behandle sammensetninger på *kropp* sammen med mer prototypiske kroppsdeler.

deler? Som vi har sett, er ikke betydningen til sammensetningene vilkårlige, for de bygger på en grunnleggende kognitiv mekanisme, nemlig metonymi. Men hvordan kan språkbrukerne vite at sammensetningene skal forstås metonymisk? Det er neppe mulig å gi et fullstendig svar, men personkarakteriserende sammensetninger med kroppsdeler som etterledd illustrerer tre relevante faktorer, som jeg skal kalle "kontekst-", "innpregings-" og "blokkeringseffekten". Ord forekommer i kontekst, og konteksten gjør det ofte naturlig å tolke sammensetningene metonymisk. Hvis jeg for eksempel sier *Ole er et kjøtthue*, er det rimelig å anta at det er snakk om en person, siden Ole er et personnavn. I utsagnet *For et kjøtthue* utelukker imidlertid ikke konteksten at det kan dreie seg om et spesielt kjøttfylt hode.

Et annet poeng er at ikke alle kroppsdeler er like vanlige i personkarakteriserende sammensetninger. Tabell 1 viser at det er en sterk tendens til at sammensetningene har etterledd som betegner hodet eller deler av hodet (for eksempel munnen). Til sammen utgjør hode og hals 77% av sammensetningene med kroppsdel som etterledd. Det er rimelig å anta at språkbrukerne kan utnytte dette. Hvis en språkbruker kommer over en ukjent sammensetning med (en del av) hodet som etterledd, kan han eller hun med en viss grad av sikkerhet anta at det dreier seg om en metonymisk betegnelse på en person.[8] Hvis man derimot ser en ukjent sammensetning med for eksempel *hjerte* som etterledd, er det mye mindre sannsynlig at vi har med en personbetegnelse å gjøre. *Hjerte* danner riktignok mange sammensetninger, men disse sammensetningene står ikke metonymisk for personer. Et eksempel er *vennehjerte*, som ifølge *Norsk riksmålsordbok* kan brukes metaforisk om en venns varme følelser, men som ikke kan betegne personen som har disse følelsene. Et annet eksempel er *sovehjerte* som beskriver evnen til å sovne lett og sove godt, men ikke betegner personen som har denne evnen. Man kan videre si at noen *har* et hjerte av gull, men å kalle noen for "gullhjerte" høres rart ut.

Jeg kaller den effekten jeg beskrev i forrige avsnitt, for "innpregingseffekten". Jeg bruker "innpreging" som norsk term for Langackers (1987: 59 og 2008: 16f.) begrep *entrenchment*. Ideen er enkel. Siden hodet er

8. Det er viktig å ha klart for seg at dette ikke er noe absolutt kriterium. Mens *hønsehjerne* kan betegne en person (*Ole er en hønsehjerne*), gjelder ikke dette for *klisterhjerne* i den forstand at det er naturlig å si *Ole HAR klisterhjerne*, men ikke *Ole ER en klisterhjerne.*

Tabell 1: Fordelingen av kroppsdeler i sammensetninger med kroppsdel som etterledd

Kroppsdel	Antall	Prosent	Eksempler
Hode/del av hode	37	60.7%	*kjøtthue, slikk(e)munn*
Hals	10	16.4%	*løgnhals, skrikhals*
Kjønnsorganer	9	14.8%	*hestkuk, dovenpeis*
Kropp	2	3.3%	*dovenkropp, urokropp*
Pels	2	3.3%	*svinepels, revepels*
Hånd	1	1.6%	*treneve*
Totalt	61	100.1%	

den kroppsdelen som er mest brukt i personkarakteriserende sammensetninger, representerer hodet det mønstret som er best innpreget i språkbrukernes mentale grammatikk. Om ideen er enkel, har den viktige implikasjoner for lingvistisk teori. Innpregingseffekten tyder på at menneskets språkevne ikke er, eller i alle fall ikke bare er en algoritme som manipulerer abstrakte symboler, men i stedet er sensitiv til (type)frekvens. Hvilken betydning frekvens har for språkstruktur, er et stort og omdiskutert tema som det ikke er mulig å gå nærmere inn på i denne artikkelen (men se Bybee 2001 og 2007 og Haspelmath 2008).

Den tredje effekten som er relevant, er blokkering. Dette er et fenomen som har fått mye oppmerksomhet i den morfologiske faglitteraturen (jf. Rainer 1988, Carstairs-McCarthy 1992: 33f., Haspelmath 2002:108f., 249f. og Aronoff og Fudeman 2005:218f. og referanser i disse verkene). For våre forhold er en detaljert gjennomgang ikke nødvendig, for hovedpoenget er enkelt. Regelmessige bøyningsformer som **brorer* av *bror* forekommer ikke, fordi de er blokkert av allerede forekommende former som *brødre*. På samme måte har vi ikke noe substantiv **skjærer*, fordi det er blokkert av *kniv*. Blokkering er også relevant for forholdet mellom bokstavelig og metonymisk tolkning av sammensetninger. Et godt eksempel er *slikk(e)munn.* Her er en bokstavelig tolkning neppe mulig, for vår kunnskap om verden forteller oss at en munn ikke kan slikke "på egenhånd" – det er personen som "eier" munnen som står for slikkingen vha. tunge og munn. Her er altså en bokstavelig tolkning blokkert, og den metonymiske tolkningen av *slikk(e)munn* fremstår som et naturlig valg.

Det er rimelig å anta at blokkeringseffekten er til hjelp når person - karakteriserende sammensetninger tolkes, men samtidig er det viktig å

være klar over at denne effekten ikke er like relevant for alle sammensetningene med kroppsdel som etterledd. Et godt eksempel er *revepels* som ikke bare kan brukes om skinnet til reven, men også i betydningen 'lur, durkdreven person'. Siden begge tolkningene er mulige, ser vi at blokkeringseffekten ikke gjør seg gjeldende her. I en mellomposisjon mellom *slikk(e)munn* og *revepels* finner vi ord som *kjøtthue*. Som nevnt er en bokstavelig tolkning ikke utelukket. Det må likevel sies at den ikke er spesielt sannsynlig, for det er ikke så ofte vi kommer borti situasjoner der mengden med kjøtt på et hode er så viktig at vi trenger et eget leksem for dette. Men dette er naturligvis kulturspesifikt. I kulturer der for eksempel sauehoder regnes som delikatesser, er en bokstavlig tolkning av *kjøtthue* mer sannsynlig enn i kulturer der man ikke spiser dyrehoder. Sammenligningen av *slikk(e)munn*, *kjøtthue* og *revepels* tyder på at blokkeringseffekten er et graduelt fenomen (se også Enger og Kristoffersen 2000: 120–21). Sannsynligheten for bokstavelig tolkning kan være større eller mindre, og blokkering avhenger av dette. Dette er et interessant poeng, for det gir ytterligere evidens for ideen om at menneskets språkevne ikke er et algoritmisk regelsystem, men i stedet sensitivt til graduelle fenomener.

Før vi forlater sammensetningene med kroppsdeler som etterledd, er det rimelig å stille spørsmålet hvorfor hodet og halsen opptrer så ofte i slike sammensetninger. Flere faktorer spiller trolig inn. For det første har vi en forestilling om at hodet er en beholder som huser det rasjonelle, noe som selvsagt er viktig for personligheten – også negative egenskaper (jf. Geeraerts 2006: 205). Eksempler på dette er sammensetninger som *kjøtthue*, *kålhue* og *pappskalle*, som indikerer dumskap. For det annet er hodet og halsen viktige for biologiske og sosiale funksjoner som å spise og snakke. Her er ord som *slikk(e)munn*, *skrikhals* og *løgnhals* relevante eksempler. For det tredje er hodet en svært synlig kroppsdel, og dette gjør den velegnet som metonymisk representant for hele mennesket. Det kan være interessant å vende tilbake til sammenligningen med hjertet som også er viktig i tradisjonelle forestillinger om personligheten. Som vi så ovenfor, danner ikke hjertet personkarakteriserende sammensetninger, og det er ikke utenkelig at en av grunnene til det er at vi ikke kan se hjertet. En fellesnevner for de tre faktorene er det å være fremtredende (*salient*); hodet er fremtredende i tradisjonelle forestillinger om personligheten, i biologiske og sosiale funksjoner, og også visuelt. Det å være fremtredende er ofte nevnt som en viktig forutsetning for metonymi (jf.

for eksempel Langacker 2008: 83), og analysen av sammensetninger med kroppsdel som etterledd gir støtte til dette synet.

Tabell 1 viser at kjønnsorganer kommer på tredjeplass etter hodet og halsen blant sammensetningene med kroppsdel som etterledd. Slike sammensetninger er kjent fra mange språk, jf. Geeraerts' (2006: 205) diskusjon av *droogkloot* 'tørrpinn, kjedelig fyr' i flamsk som bokstavelig talt betyr 'tørr testikkel'. I min database utgjør ordene med kjønnsorgan omtrent 15% av sammensetningene med kroppsdel som etterledd, men det er ikke usannsynlig at kjønnsorganene er underrepresentert, ettersom databasen hovedsakelig er basert på ordbøker som ikke har med så mange tabuord. Også når det gjelder kjønnsorganer, er det rimelig å anta at *saliens* er et nøkkelord. Kjønn er en viktig del av vår identitet, og det er derfor ikke så rart at kjønnsorganer kan brukes i metonymiske sammensetninger. Dessuten er det et poeng at kjønnsorganer er tabubelagte. Det gjør dem velegnet i pejorative sammenhenger av den typen som er emne for denne artikkelen.

5. Dyrenavn som etterledd: metafor

I databasen figurerer følgende dyrenavn som etterledd (ett eksempel på hvert i parentes):

7) *ape (brøl(e)ape), basse (villbasse), beist (svinebeist), bikkje (gneldrebikkje), bukk (stabukk), due (lokkedue), dyr (dovendyr), elefant (gasjeelefant), fisk (slappfisk), fugl (fengselsfugl), gjøk (suppegjøk), gris (innegris), hane (kamphane), hare (reddhare), hest (pugghest), hund (fyllehund), høne (knehøne), kamel (gasjekamel), katt (hankatt), krabbe (landkrabbe), kryp (tyvkryp), kråke (masekråke), kylling (hakkekylling), lus (fattiglus), løve (selskapsløve), maur (arbeidsmaur), mus (gråmus), naut (grasnaut), pus (jålepus), ravn (natteravn), rev (ringrev), rotte (kontorrotte), rype (eksosrype), sau (dumsau), slange (brilleslange), stut (premie - stut), svin (fartssvin), ugle (ulykkesugle)*

Disse etterleddene er interessante fordi de er gode eksempler på metafor, samtidig som de aktualiserer spørsmålet om antroposentrisme i språket, dvs. ideen om at lingvistisk kategorisering tar utgangspunkt i et menneskelig perspektiv.

Vi kommer tilbake til antroposentrisme mot slutten av avsnitt 5. La oss først se på et relativt enkelt eksempel. *Stabukk* brukes om personer

som ikke lar seg overtale, men står på sitt. Slike mennesker kan sammenlignes med bukken som er kjent for ikke å rikke seg av flekken når den først har bestemt seg for å stå stille. Når vi kaller en person for "stabukk", etablerer vi korrespondanser mellom dyre- og menneskedomenet. Dette er et typisk eksempel på metafor i Lakoff og Johnsons (1980) forstand, og Lakoff (2008: 33) diskuterer slike dyremetaforer i engelsk. Hvis vi vender tilbake til spørsmålet om hvordan språkbrukerne er i stand til å tolke slike sammensetninger, er et delsvar at de benytter seg av en grunnleggende kognitiv mekanisme, nemlig metafor.

Etterleddet *bukk* finner vi i disse sammensetningene i databasen:

8) *fjollebukk, gjerrigbukk, horebukk, jålebukk, rotebukk, stabukk, stri(d)bukk, sullebukk, trassigbukk, tullebukk, tverrbukk, tøysebukk*

Mens det er lett å se motivasjonen for *stabukk* i folkelige forestillinger om bukken, er ord som *tullebukk* mindre opplagte. Bukken er ikke først og fremst kjent for å tøyse og tulle. I diskusjonen om sammensetninger på *fant* så vi at dette etterleddet også forekommer i forbindelse med negative egenskaper som ikke har noe med landstrykere å gjøre. Ord som *tullebukk* tyder på at dette ikke bare gjelder metonymiske sammensetninger, men også metaforiske etterledd – for eksempel dyrenavn.

Et interessant eksempel på en metaforisk sammensetning er *dovendyr*. Dette er det norske navnet på pattedyrfamiliene *megalonychidae* og *bradypodidae* som holder til i urskogene i Mellom- og Sør-Amerika, men ordet brukes også som betegnelse på late mennesker. Dette er et eksempel på metafor; dyrets langsomme bevegelser forbindes med menneskers dovenskap. Det er to grunner til at *dovendyr* er et interessant eksempel. For det første så vi at i *stabukk* er det etterleddet som er metaforisk i den forstand at det skjer en sammenligning mellom bukk og menneske. I *dovendyr* er det derimot *hele* sammensetningen som er metaforisk, for det er *megalonychidae* og *bradypodidae* som sammenlignes med mennesket, og det norske navnet på *megalonychidae* og *bradypodidae* er hele sammensetningen, ikke bare etterleddet.

Den andre grunnen til at *dovendyr* er et interessant eksempel, er at vi har med en dobbel metafor å gjøre. Hvis vi spør hvorfor vi kaller *megalonychidae* og *bradypodidae* for "dovendyr" på norsk, kan ikke svaret være at det er fordi dyret er dovent. Begrepet *dovenskap* forutsetter en sosial sammenheng der arbeid er et gode eller i hvert fall et nødvendig onde

som gjør det mulig å tjene til livets opphold. Ettersom det økonomiske begrepet *arbeid* er knyttet til menneskedomenet, er det strengt tatt bare mennesker som kan være dovne, og kanskje også husdyr som arbeider for mennesker. Men dette gjelder ikke dovendyret. Riktignok er dovendyret kjent for å bevege seg lite og langsomt, men dyret er ikke dovent, fordi arbeid er irrelevant for dets eksistens. Dovendyrets bevegelsesmønster er ikke et uttrykk for dovenskap, men for perfekt tilpasning til et habitat gjennom biologisk evolusjon. Når vi bruker navnet *dovendyr* om *megalonychidae* og *bradypodidae*, er dette dermed en metafor fra menneske- til dyredomenet. Når vi kaller et menneske for "dovendyr", er det derimot dyredomenet som er kildedomene ("source domain"), mens menneskedomenet er måldomene ("target domain"). Det som er interessant med *dovendyr*, er altså at det er dobbelt metaforisk, og at metaforene går i to retninger – både fra og til menneskedomenet.

Analysen av *dovendyr* viser hvordan vi projiserer menneskelige egenskaper (i dette tilfellet dovenskap) over på dyr. Dette bringer oss over til antroposentrisme, som er det andre teoretiske poenget dyresammensetninger illustrerer. Antroposentrisme er ideen om at lingvistisk kategorisering er basert på et menneskelig perspektiv (Wierzbicka 1988, Heine 1997). Hva slags implikasjoner har antroposentrisme-hypotesen for sammensetninger med dyrenavn som etterledd? Hvis det virkelig er slik at menneskets perspektiv ligger til grunn for språklige mønstre, skulle vi forvente at sammensetningene inneholdt dyr som står mennesket nær biologisk, kulturelt og geografisk. La oss ta biologien først. Som det fremgår av det venstre diagrammet i figur 2, er pattedyr den hyppigst forekommende gruppen med 59% av sammensetningene med dyrenavn som etterledd. Fugler representerer 31%, mens de resterende 10% er i kategorien "annet", som inneholder krypdyr, insekter, fisk og sjødyr. Denne fordelingen må sies å være i overensstemmelse med antroposentrisme-hypotesen.

Når det gjelder geografi, kan vi skille mellom hjemlige dyr, som forekommer i vår del av verden, og eksotiske dyr fra andre verdensdeler (for eksempel løve og elefant). Som vi ser av diagrammet i midten i figur 2, er det de hjemlige dyrene som dominerer stort med sine 92%, noe som er som en skulle vente ut fra antroposentrisme-hypotesen.[9]

9. Som *Maal og Minnes* anonyme konsulent gjør meg oppmerksom på, kan en argumentere for at dyr som løve og elefant er "hjemlige" i den forstand at mange norske barn i dag trolig har et minst like nært forhold til løve og elefant som til sau og geit. Aksepterer en dette resonnementet, blir dominansen til de hjemlige dyrene enda større.

Med hensyn til den kulturelle dimensjonen kan vi trekke et skille mellom tamme dyr (husdyr) og villdyr. Antroposentrisme-hypotesen kunne lede oss til å tro at husdyrene, som står menneskene nærmest, skulle være i flertall i personkarakteriserende sammensetninger. Slik er det imidlertid ikke; som vi ser av diagrammet til høyre i figur 2, er de ville dyrene i knapt flertall med 53%. Spørsmålet er hvorfor villdyrene er så vanlige i personkarakteriserende sammensetninger. Det kan tenkes at det rett og slett er mange flere arter villdyr enn tamme dyr, og at dette avspeiles i de personkarakteriserende sammensetningene. En annen mulighet er at villdyr, som ofte er farlige, er spesielt velegnet i ord med pejorativ betydning.

Figur 2: Fordeling av dyrenavn mht. biologi (t.v.), geografi (i midten) og kultur (t.h.)

6. Gjenstand som etterledd: metafor

I gruppen "gjenstander" har jeg følgende etterledd i databasen (ett eksempel på hvert i parentes):

9) *bolt (dukkenbolt), brems (festbrems), bøtte (skravlebøtte), dukke (pyntedukke), grev (nesegrev), hank (sladrehank), jern (arbeidsjern), kopp (rotekopp)*[10]*, perse (tåreperse), pinn (tørrpinn), portrett (jåleportrett), potte (tøvepotte), sekk (drittsekk), skremsel (fugleskremsel), stamp (latstamp), støvel (drittstøvel), tagg (sinnatagg), tre (hespetre)*

Disse etterleddene kan deles inn i tre grupper: beholdere (for eksempel *bøtte* i *skravlebøtte*), (deler av) redskaper (for eksempel *brems* i *festbrems)*

10. Etymologisk har *kopp* sammenheng med tysk *Kopf* 'hode', men siden det nok er mer sannsynlig at den jevne språkbruker assosierer dette etterleddet med en beholder til å drikke av, har jeg tatt det med her.

og en restkategori (for eksempel *dukke* i *pyntedukke*). Vi skal se nærmere på disse eksemplene. Når vi tolker *skravlebøtte,* relaterer vi to domener til hverandre idet en person sammenlignes med en bøtte, dvs. en beholder som kan ha forskjellig innhold. Her har vi altså med et metaforisk etterledd å gjøre som eksemplifiserer metaforen MENNESKET ER EN BEHOLDER. Også *festbrems* er et eksempel på metaforisk etterledd. Her sammenstilles bremsene på for eksempel en bil med et menneske som ikke er blant de fremste i festlig lag, så her kan vi regne med en metafor MENNESKET ER ET REDSKAP. Samtidig kan det argumenteres for at metonymi er inne i bildet. En festbrems er en person som – i metaforisk forstand – setter bremsene på. Vi har med andre ord en overgang fra instrumentet (bremsene) til agens som utfører handlingen ved hjelp av bremsene.

Pyntedukke i restkategorien kan brukes om en jålete og tanketom kvinne. Dette er et enkelt og greit eksempel på metaforisk etterledd i den forstand at *dukke* forbindes med *kvinne*. Samtidig er det visse likheter mellom *pyntedukke* og *dovendyr,* som ble behandlet i forrige avsnitt. Samtidig som en kvinne som blir kalt "pyntedukke", ligner på en dukke, er det også slik at dukker er laget for ligne på mennesker. Sammenligningen går altså både til og fra menneskedomenet. På bakgrunn av denne sirkulariteten kan man kanskje stusse over at ordet ikke er meningsløst, men det er ikke tilfellet. Saken er at dukker er idealiserte etterligninger av mennesker. Dukker har som regel vakre, regelmessige trekk, men mangler samtidig enhver intellektuell kapasitet. Det er disse egenskapene som ligger til grunn for bruken av *pyntedukke* som betegnelse på en kvinne. Gjennom "sirkelbevegelsen" fra menneske til dukke og tilbake igjen rendyrkes egenskapene det er snakk om – i dette tilfellet jåleri og tanketomhet.

Blant sammensetningene som er basert på metaforer fra gjenstander, er beholdere den dominerende typen etterledd. Beholdere utgjør 68% av alle sammensetninger med gjenstand som etterledd. Hvis vi spør hvordan språkbrukerne kan vite hva slike sammensetninger betyr, er svaret sammensatt. For det første er det klart at betydningen av for eksempel *skravlebøtte* ikke er helt idiosynkratisk i den forstand at den er basert på en grunnleggende kognitiv mekanisme, nemlig metafor. Videre spiller blokkeringseffekten inn (jf. avsnitt 4). Ettersom bøtter normalt ikke kan skravle, er en bokstavlig tolkning neppe aktuell, og en metaforisk tolkning fremstår som et naturlig valg. Samtidig er det grunn til å tro at siden

beholdere ligger til grunn for kvantifikasjon, støtter dette opp under metaforen. En bøtte er for eksempel en ganske stor beholder, og dette indikerer at det er snakk om en stor mengde skravling.[11] Vi skal komme tilbake til betydningen av kvantifikasjon i avsnitt 8, men først skal vi se nærmere på forleddenes betydning i personkarakteriserende sammensetninger.

7. Forledd: metonymi

Som forledd forekommer adjektiv (*latfant)*, verb *(driblefant)*, substantiv *(byfant)*, adverb *(innegris)*, tallord *(sjusover)* og preposisjon *(etterdilter)*. Vi skal konsentrere oss om de åpne(ste) ordklassene adjektiv, verb og substantiv, som er vanligst som forledd. Nok en gang blir metonymi et nøkkelbegrep i den forstand at det foreligger en metonymisk relasjon mellom forleddets betydning og betydningen til helheten. For å tolke sammensetningene må man altså følge en "metonymisk rute" fra forleddet til sammensetningen som helhet.

La oss begynne med adjektiviske forledd, som er de enkleste. Som vist i (10) forekommer adjektiv som forledd sammen med etterledd som betegner mennesker, kroppsdeler, dyr og gjenstander:

10) Sammensetninger med adjektiv som forledd:
   a. Etterledd = person: *latfant, gjerrigknark*
   b. Etterledd = kroppsdel: *dumskalle, dovenpeis*
   c. Etterledd = dyr: *stabukk, fattiglus*
   d. Etterledd = gjenstand: *latstamp, tørrpinn*

I eksempler av denne typen representerer forleddet en egenskap, mens sammensetningen som helhet viser til bæreren av denne egenskapen. Det foreligger en nærhetsrelasjon mellom egenskap og bærer av egenskap; egenskapen er "kilden" vi tar utgangspunkt i for å få tilgang til personen som er bærer av egenskapen. Peirsman og Geeraerts (2006) bruker termen CHARACTERISTIC FOR ENTITY, og Janda (2011) viser at metonymi

11. Størrelse er et relativt begrep. For våre formål er det det antroposentriske prinsipp som gjelder, dvs. hvor stor for eksempel en bøtte er sett fra menneskets perspektiv. For en som henter vann fra bekken og vet hvor tungt det er, fremstår en bøtte som en stor beholder som inneholder mye vann.

av denne typen er svært vanlig i avledningsmorfologi i russisk, tsjekkisk og norsk. Vi kan nøye oss med et enkelt norsk eksempel. Avledningen *tøffing* betegner bæreren av egenskapen *tøff* på samme måte som sammensetningen *latfant* betegner bæreren av egenskapen *lat.* Det er mao. et nært slektskap mellom avledninger og sammensetninger.

Her er noen eksempler på verb som forledd i kombinasjon med etterledd som betegner personer, kroppsdeler, dyr og gjenstander:

11) Sammensetninger med verb som forledd:
   a. Etterledd = person: *furteguri, ranglefant*
   b. Etterledd = kroppsdel: *slikk(e)munn, slukhals*
   c. Etterledd = dyr: *masekråke, tullebukk*
   d. Etterledd = gjenstand: *skravlebøtte, somlekopp*

I disse eksemplene beskriver forleddet en handling som sammensetningens referent er kjent for å utføre. Sammensetningen *furteguri* betegner for eksempel en person som er kjent for å utføre handlingen *å furte*. Vi har med andre ord med en relasjon mellom en handling og dens agens å gjøre. Dette er et eksempel på metonymi i den forstand at handlingen er "kilden" vi vi tar utgangspunkt i for å komme frem til agens (ACTION FOR AGENT, Peirsman og Geeraerts 2006 og Janda 2011). Det er lett å finne parallelle eksempler fra avledningsmorfologi; en *baker* er for eksempel en person som er kjent for å utføre handlingen *å bake*.

Betegner personkarakteriserende sammensetninger med verbalt forledd alltid handlingens agens, eller forekommer også andre deltagerroller? I den grad min database er representativ, må svaret være at andre deltagerroller i hvert fall bare er marginalt mulige. Sammensetningen *hakkekylling* uttrykker riktignok den som blir utsatt for hakkingen (altså patiens), mens *lokkedue* beskriver en person som brukes til å narre noen til å gå i en felle (altså instrument). Men slike eksempler synes å være fåtallige, og ordene har heller ikke den pejorative nyansen som er typisk for substantivene denne artikkelen handler om. Mens for eksempel utsagnet *Din furteguri!* klinger helt naturlig, virker det pussig å si *Din hakkekylling!* eller *Din lokkedue! Hakkekylling* vekker heller medfølelse enn forakt, mens *lokkedue* ikke synes å være så emosjonelt ladet.

Også substantiviske forledd kan kombineres med ulike typer etterledd:

12) Sammensetninger med substantiv som forledd:
   a. Etterledd = person: *kakemons, byfant*
   b. Etterledd = kroppsdel: *løgnhals, urokropp*
   c. Etterledd = dyr: *armodskryp, stuegris*
   d. Etterledd = gjenstand: *tåreperse, drittsekk*

Substantiviske forledd danner en mer heterogen gruppe enn adjektiv og verb, men vi skal først se på eksempler som ligner sammensetninger med adjektiv og verb som forledd. I det litt arkaiske *armodskryp* er forleddet et abstrakt substantiv som viser til en egenskap. På samme måte som i *fattiglus* med adjektivisk forledd har vi her en metonymisk relasjon mellom en egenskap og bæreren av denne egenskapen. Dersom vi i tillegg regner med at det foreligger semantiske forskjeller mellom ordklassene, slik kognitive lingvister argumenterer for (jf. Langacker 1987 og 2008), kan en regne med to metonymiske overganger. Langacker (2008: 105) sier at abstrakte substantiv innebærer en "tingliggjøring" (*reification*). Abstraksjonen *armod* innebærer altså en tingliggjøring av egenskapen *fattig.* Følger vi denne analysen, kan vi regne med to metonymiske trinn. Først har vi ABSTRAKSJON FOR EGENSKAP (ABSTRACTION FOR CHARACTERISTIC, Peirsman og Geeraerts 2006 og Janda 2011). Dernest har vi EGENSKAP FOR BÆRER AV EGENSKAP, som er et spesialtilfelle av metonymien CHARACTERISTIC FOR ENTITY (Peirsman og Geeraerts 2006). Slår en de to metonymiske trinnene sammen, kan en beskrive ord som *armodskryp* som eksempler på ABSTRAKSJON FOR BÆRER AV EGENSKAP. Uansett om en velger å beskrive forholdet mellom betydningen til forledd og sammensetning som et hele i ett eller to trinn, er det klart at metonymi er et nøkkelbegrep i analysen av slike sammensetninger.

Forleddet kan også være et deverbalt substantiv som *løgn* i *løgnhals.* Slike sammensetninger ligner på sammensetninger med verbalt forledd, for eksempel *slukhals.* Følger vi imidlertid Langackers (1987 og 2008) analyse av ordklassene og antar at *løgn* i betydningen 'det å lyve' innebærer en tingliggjøring av handlingen, kan vi regne med to metonymiske trinn: først fra *løgn* til *å lyve* (ABSTRACTION FOR ACTION, jf. Janda 2011), og så til personen som lyver (ACTION FOR AGENT). Ved å slå sammen de to trinnene til ett får vi metonymien ABSTRAKSJON FOR

AGENS. Om en analyserer ord som *løgnhals* vha. ett eller to trinn, er ikke så viktig, for uansett er det klart at metonymi spiller en sentral rolle.[12]

Sammensetninger som *løgnhals* og *kamphane* har utvetydig substantivisk forledd, men hva med for eksempel *pugghest?* Er forleddet her substantivet *pugg* eller stammen til verbet *å pugge* (eller begge deler på samme tid)? Den metonymi-baserte analysen jeg har skissert ovenfor, viser at verbanalysen (som for eksempel Faarlund et al. 1997: 75 gjør seg til talsmenn for) er enklest, fordi den bare innebærer ett metonymisk trinn fra handling til agens, mens det i substantivanalysen kan argumenteres for to trinn (fra abstraksjon til handling og fra handling til agens). Legger vi til grunn at den enkleste analysen er den beste, er altså analysen med verbalt forledd å foretrekke. Men om den enkleste analysen er psykologisk reell (eller psykologisk mest realistisk), er en annen sak. Det er godt mulig at språkbrukerne assosierer *pugghest* med substantivet *pugg* – eller substantivet *pugg* og verbet *pugge* samtidig. For å kaste lys over dette spørsmålet måtte en gjennomføre psykolingvistiske eksperimenter. Men det ville føre for langt i denne sammenhengen.

Vi har sett at sammensetninger som *armodskryp* og *løgnhals* ligner sammensetninger med adjektiv eller verb som forledd. Nå skal vi se på noen eksempler som står fjernere fra sammensetninger med adjektivisk eller verbalt forledd. I sammensetninger som *kakemons* 'person som liker kaker' og *tåreperse* 'person som utgyder tårer' betegner forleddet patiens til handlingen som sammensetningens referent utfører. Vi kan altså regne med metonymi av typen PATIENS FOR AGENS (jf. Janda 2011). Merk at handlingen ikke nevnes spesielt, og i noen tilfeller kan det være uklart nøyaktig hvilken handling som underforstås. Er for eksempel en *kakemons* en som *liker* kaker eller en som *spiser* mye kaker? Det rimeligste svaret er at sammensetningene ikke er eksplisitte, men gir rom for ulike tolkninger. At *kake* er patiens, er det likevel ikke tvil om.

I sammensetninger som *kakemons* er forleddet patiens. En annen type som forekommer hyppig i mitt materiale, er at forleddet betegner

12. Merk at *løgn* i likhet med mange andre deverbale substantiv er polysemt. I tillegg til å bety 'det å lyve' (*å gripe noen i løgn* er det samme som *å gripe noen i å lyve*) kan *løgn* også betegne resultatet av handlingen (*Da jeg snakket med Ole, serverte han den ene løgnen etter den andre.)*. Om vi tar utgangspunkt i denne betydningen, kan vi parafrasere *løgnhals* som 'person som "produserer" løgner'. Da betegner *løgn* patiens til en handling som sammensetningens referent utfører. Vi får altså en metonymisk overgang fra patiens til handlingens agens. Vi skal se på flere slike eksempler nedenfor.

et sted. I eksempler som *kontorrotte* 'person som arbeider på kontor' representerer forleddet stedet der referenten til sammensetningen arbeider. Her har vi altså metonymien STED FOR AGENS. Også i eksempler som *fengselsfugl* 'person som ofte sitter i fengsel' og *byfant* 'person som bor i eller kommer fra by' betegner forleddet et sted, men her er det ikke underforstått handlinger som utføres av noen agens i streng forstand. Et interessant eksempel er *stuegris* som vi kanskje kan parafrasere som 'person som foretrekker å oppholde seg innendørs'. Her står *stue* metonymisk for et helt hus, som igjen står metonymisk for det å oppholde seg innendørs, som i sin tur relateres til den som oppholder seg innendørs. Her kan vi altså regne med tre metonymiske trinn.

En gruppe substantiviske forledd er eksempler på metonymien EIET FOR EIER. I *fillefrans* og *brillejesus* representerer forleddet noe personen har på seg, og ettersom klesplagg er eksempler på noe en har/eier, kan en analysere slike sammensetninger vha. den possessive metonymien EIET FOR EIER. Lignende eksempler som ikke har klesplagg som forledd, er *skjeggkall* og *lusefant.*

Før vi går videre, kan det være på sin plass med en kort oppsummering. Vi har sett at sammensetninger med substantiv som forledd danner en heterogen gruppe der det foreligger hele fem metonymier:

13) Metonymier ved substantiv som forledd:
   A. ABSTRAKSJON FOR BÆRER AV EGENSKAP: *armodskryp*
   B. ABSTRAKSJON FOR AGENS: *løgnhals*
   C. PATIENS FOR AGENS: *kakemons*
   D. STED FOR AGENS:[13] *kontorrotte*
   E. EIET FOR EIER: *brillejesus*

Siden (13) inneholder fem forskjellige metonymier, kan en spørre seg om det finnes noen generaliseringer om valget mellom dem. Er det for eksempel slik at visse typer etterledd gir visse typer metonymi i

13. Her bruker jeg for enkelhets skyld termen "agens", selv om det som vi har sett, ikke alltid er snakk om handlinger som utføres av en agens i snever forstand. I sammensetningen *fengselsfugl* der forleddet betegner et sted, er det vel en tilstand (*sitte* eller *befinne seg*) som underforstås. Om en vil være mer presis, kan en regne med en metonymisk overgang fra et sted til en person som har tilstanden. Hovedpoenget om metonymi blir imidlertid det samme uansett hvilken analyse en velger.

forleddet? Generelt ser det ikke ut til å være noen klare sammenhenger i mitt materiale, men ett viktig mønster kan i alle fall identifiseres. Hvis etterleddet er nomen agentis på *-er,* representerer forleddet patiens. Gode eksempler er *begersvinger* og *spyttslikker*, der *beger* er det man svinger og *spytt* det man slikker. Men merk at disse sammensetningene innebærer metonymi og metafor. Å svinge begeret står metonymisk for å være drikkfeldig, mens å slikke spytt sammenlignes metaforisk med å være underdanig.

Før vi forlater personkarakteriserende sammensetninger med substantiv som forledd, skal vi se nærmere på tre mønstre som skiller seg fra dem som er beskrevet ovenfor. Det første har dyrenavn som forledd og kroppsdel som etterledd. Eksempler er *sauehode* og *fehode.* Når slike sammensetninger brukes til å beskrive kroppsdeler, angir forleddet kroppsdelens "eier", dvs. dyret det er snakk om. Når sammensetningene beskriver mennesker, er det litt mer komplisert. For *sauehode* kan vi for eksempel tenke oss en metaforisk sammenligning av et sauehode og et menneskehode, og så en metonymisk overgang fra menneskets hode til hele mennesket (jf. Geeraerts 2006: 212 for en parallell analyse av flamsk *schapenkop* 'sauehode'). Siden disse sammen - setningene betegner en person som har en egenskap forbundet med for eksempel et sauehode, kan disse sammensetningen sies å være possessive (jf. Faarlund et al. 1997: 66 og Dressler 2006: 33).

Også det neste mønsteret vi skal se på, er av den possessive typen og innebærer både metafor og metonymi. Her dreier det seg om sammensetninger av typen *treneve, kjøtthue* og *pappskalle,* der etterleddet betegner en kroppsdel, mens forleddet angir materialet kroppsdelen er "laget av". For *treneve* kan vi regne med en metaforisk sammenligning mellom en virkelig hånd og en hånd laget av tre, samt et metonymisk forhold der hånden representerer mennesket som helhet. *Kjøtthue* og *pappskalle* kan analyseres på samme måte vha. metafor og metonymi.

Til slutt skal vi se på sammensetninger som *bondetamp, tjuvfant* og *mannsgris* der forleddet betegner en person. Vanligvis er det slik i norske sammensetninger at etterleddet ikke bare er syntaktisk, men også semantisk hode (overledd, kjerne), i den forstand at sammensetningen er et hyponym til etterleddet (jf. Bloomfield 1933: 235 og Faarlund et al. 1997: 63). *Rødvin* er således et hyponym til *vin,* mens *vinrød* beskriver en nyanse av rødt. Men dette passer ikke for de personkarakteriserende sammensetningene som er nevnt ovenfor. En *bondetamp* er jo en slags

bonde, mens en *tjuvfant* er en tyv og en *mannsgris* en mann. Her synes det altså å være slik at sammensetningen er hyponym til *for*leddet, og ikke etterleddet. Etterleddets funksjon er derimot å gi sammensetningen en pejorativ nyanse. I så måte ligner etterleddet på pejorative suffikser. I russisk kan en for eksempel legge suffikset *-iško* til ord som *gorod* 'by' og få det pejorative *gorodiško* 'liten filleby' (Townsend 1975). At det forekommer grensetilfeller mellom sammensetning og avledning, er velkjent. Av og til taler man for eksempel om "suffiksoider" (jf. Booij 2009 for diskusjon). Å si at for eksempel *tamp* i *bondetamp* er et suffiks i norsk, vil imidlertid være å gå for langt, for ordet har beholdt sammensetningsprosodi, og det er ingen tegn til fonologisk svekkelse av etterleddet.

8. Pejorativitet og habitualitet: mer om ikke-komposisjonalitet

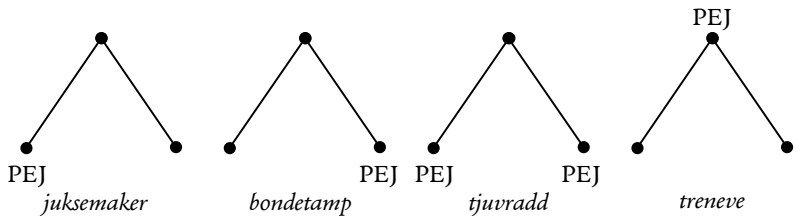
I de foregående avsnittene har vi sett tallrike eksempler på ikke-komposisjonalitet der helhetens betydning ikke er summen av delenes. Hadde for eksempel *innegris* og *skrythals* hatt komposisjonell betydning, skulle som vi har vært inne på, disse ordene ha betegnet et dyr og en kroppsdel. Samtidig har vi sett at om de personkarakteriserende sammensetningenes betydning ikke følger av betydningen til delene, så gir for- og etterledd ofte motivasjon for helhetens betydning gjennom metafor og metonymi. Sammensetningenes betydning er derfor ikke vilkårlig. I dette avsnittet skal vi se at ytterligere to aspekter ved de personkarakteriserende sammensetningenes betydning som er eksempler på ikke-komposisjonalitet. Om vi parafraserer *innegris* som 'person som oppholder seg innendørs', er det to aspekter ved betydningen som ikke kommer frem. For det første klargjør ikke parafrasen at det er tale om en negativ egenskap, dvs. at vi har med noe pejorativt å gjøre. For det annet kommer det ikke frem at det dreier seg om noe habituelt, dvs. at personen det er snakk om, *pleier* og *foretrekker* å oppholde seg innendørs. La oss ta det pejorative først og stille spørsmålet hvor denne betydningsnyansen kommer fra. Er det for- eller etterleddet som bidrar med det pejorative? Teoretisk sett foreligger fire muligheter. Det pejorative kan komme fra forledd, etterledd, begge ledd eller ingen ledd. Det ser ut til at alle mulighetene forekommer. I ord som *juksemaker* og *viktigper* er det rimelig å si at det pejorative kommer fra forleddet, siden *juks* er noe man

ikke skal drive med, og janteloven forteller oss at vi ikke skal tro at vi er noe (og i hvert fall ikke at vi er viktige). Etterleddet *maker* (jf. *skomaker*) og personnavnet *Per* har derimot ikke negative konnotasjoner. Som vi så i avsnitt 7, er ord som *bondetamp* eksempler på at etterleddet bidrar med den pejorative nyansen. Et annet eksempel er *svenskeradd*. Selv om det kan være mye fordommer ute og går mot bønder og svensker, er det først og fremst etterleddene som gjør *bondetamp* og *svenskeradd* til pejorative ord. Når negativt ladede etterledd som *radd* og *fant* kombineres med negative forledd, får vi sammensetninger der det pejorative er forankret i både for- og etterledd og således dobbelt motivert. Eksempler på dette er *tjuvradd* og *tjuvfant.* For språkbrukere som er oppmerksomme på at *peis* kan betegne et kjønnsorgan, kan en kanskje også regne ord som *vriompeis* til denne gruppen. Å være vrien og vrang er ingen god ting, og tar vi tillegg de negative konnotasjonene til et tabubelagt område som kjønnslivet med i beregningen, er det klart at både for- og etterledd bidrar til sammensetningens pejorative betydning. I denne sammenhengen kan kanskje også den lett absurde sammensetningen *suppegjøk* nevnes. At gjøken forbindes med dumskap, er velkjent, og selv om det er mye godt å si om suppe, blir det tynn kost i lengden. (*Suppe* forekommer også i det negative *supperåd*, udødeliggjort gjennom Wesensteens sketsj.)

Gode eksempler på sammensetninger der den pejorative nyansen verken synes å komme fra for- eller etterledd, er ord som *kjøtthue* og *treneve.* Som vi husker fra avsnitt 7, betegner etterleddet i denne gruppen en kroppsdel, mens forleddet viser til materialet kroppsdelen er "laget av". Hode og neve er vitale kroppsdeler, og det er i og for seg ingenting i veien med kjøtt eller tre. Men et hode av kjøtt (til fortrengsel for hjerne) og en neve av tre er ikke noe tess. Her er det med andre ord ikke for- eller etterleddet som sådan som er negativt, men kombinasjonen. Det pejorative kommer altså ikke fra noen av delene, men er likevel et aspekt ved betydningen til helheten, så her har vi med ikke-komposisjonell betydning å gjøre. Følger vi Booij (2009) og analyserer sammensetninger som morfologiske konstruksjoner, kan vi si at det pejorative er et aspekt ved *konstruksjonens* betydning.

I Figur 3 har jeg illustrert de fire ulike typene vha. en enkel trestruktur, der toppknuten står for sammensetningen som helhet, mens terminalknutene representerer for- og etterledd. Som vi ser, kan det pejorative elementet (symbolisert som PEJ) komme fra forledd, etterledd, begge ledd og ingen av leddene. I det siste tilfellet er PEJ en

del av betydningen til konstruksjonen, altså sammensetningen som helhet, og derfor plassert på toppknuten i figuren.

Figur 3: Pejorativitet og ikke-komposisjonalitet

Når vi nå har sett at det pejorative ikke alltid kommer fra noen av delene, men tilhører sammensetningen som helhet, er det rimelig å spørre om det samme gjelder habitualitet. Det er ikke vanskelig å finne slike eksempler. Ta for eksempel sammensetninger med personnavn som etterledd. I *kakemons* og *furteguri* kan ikke etterleddet uttrykke habitualitet, og det er heller ikke noe habituelt ved substantivet *kake* eller verbet *furte*. (Merk at norske verb ikke har noen habitualisform.)

I visse tilfeller kan etterleddet uttrykke habitualitet. En kan argumentere for at nomen agentis har betydningen 'person som gjør noe habituelt'. En baker er for eksempel en som baker jevnlig (noe som gjør det mulig å leve av bakingen). Hvis vi aksepterer dette, kan vi si at personkarakteriserende sammensetninger med nomen agentis som etterledd, for eksempel *juksemaker* og *bløffmaker*, har uttrykt habitualitet i etterleddet. Å finne eksempler der habitualiteten kommer fra forleddet, er vanskeligere, men kanskje er den riktignok obskure, men ikke desto mindre fullt forståelige sammensetningen *gasjeelefant* 'person som mottar høy lønn' et eksempel på dette, all den stund gasje er noe man mottar hver måned.

Selv om habitualitet, som vi har sett, verken trenger å være uttrykt i for- eller etterledd, er det likevel ofte slik at den habituelle betydningen er motivert, om ikke eksplisitt uttrykt. To mønstre avtegner seg i mitt materiale. Jeg vil referere til dem som "kvantifikasjons-" og "spesialiseringsstrategien". I avsnitt 6 så vi at en del etterledd betegner beholdere: *bøtte (skravlebøtte), kopp (rotekopp), potte (tøvepotte), sekk (drittsekk)* og *stamp (latstamp).* Beholdere kan romme en viss mengde av noe, og hulmål som liter kan forstås som den mengde det er plass til i en beholder av en

viss størrelse. Det er altså en sammenheng mellom beholdere og kvantifikasjon. Det er rimelig å anta at *bøtte* i *skravlebøtte* impliserer en stor mengde skravling, noe som igjen motiverer det habituelle. En som skravler mye, skravler trolig jevnlig.

En annen type kvantifikasjon vi finner i etterleddene i personkarakteriserende sammensetninger, er skalaer. Her er det riktignok ikke så mange eksempler i mitt materiale, men *major (klossmajor)* og *pave (skrytepave)* betegner personer høyt oppe på sosiale skalaer – både militærvesenet og den katolske kirke er utpreget hierarkiske organisasjoner. Det virker ikke urimelig å anta at høy posisjon på skalaen gir en nyanse av intensivitet som motiverer det habituelle aspektet ved sammensetningenes betydning.

Den andre strategien som i tillegg til kvantifikasjon understøtter sammensetningenes habituelle betydning, er spesialisering. Mens kvantifikasjon er karakteristisk for etterledd som betegner gjenstander (*skravlebøtte* osv.) og også forekommer ved etterledd som betegner personer (jf. *klossmajor*), er spesialisering viktig ved kroppsdeler og dyrenavn som etterledd. La oss ta kroppsdelene først. Mennesket som helhet har et utall funksjoner, mens kroppsdelene er spesialister. Munnen og halsen er for eksempel vitale når det gjelder å spise, snakke og puste. Ettersom munn og hals har akkurat disse funksjonene, er det ikke så rart at de forekommer i sammensetninger som *slikk(e)munn* og *skrythals*. Sammenhengen mellom spesialisering og habitualitet er subtil, men like fullt til stede. At kroppsdelene bare har et begrenset antall funksjoner, betyr at de utfører visse handlinger hele tiden, altså habituelt (se også Jackendoff 2009: 120 som knytter dette poenget til begrepet *proper function*).

I naturen er mennesket den store generalisten, mens dyrene ofte har mer spesialiserte overlevelsesstrategier. Haren løper for eksempel fort når den blir var en potensiell trussel, og sånn har haren fått ord på seg for å være redd. Denne folkelige forestillingen motiverer sammensetninger som *reddhare.* Samtidig er det en sammenheng med habitualitet. Når haren gjør en og samme ting hele tiden, er det tale om et habituelt forhold. Det at dyr gjennom folkelige forestillinger knyttes til spesielle måter å oppføre seg på, gjør dem velegnede i personkarakteriserende sammensetninger med habituell betydning.

9. Ti konklusjoner

Den analysen av norske personkarakteriserende sammensetninger jeg har skissert i denne artikkelen, gir grunnlag for ti konklusjoner. Først av alt har vi sett at felles for sammensetningene er at de betegner personer gjennom en karakteristisk egenskap som kan betraktes som negativ. For det annet har analysen vist at sammensetningene har etterledd av fire semantiske hovedtyper, nemlig etterledd som betegner personer, kroppsdeler, dyr og gjenstander. For det tredje har vi sett at alle hovedtypene etterledd kombineres med tre hovedtyper forledd (adjektiv, verb og substantiv, altså de åpne(ste) ordklassene). For det fjerde har analysen gitt tallrike eksempler på ikke-komposisjonell betydning der sammensetningens betydning ikke er summen av for- og etterleddets betydning. I denne sammenheng er det verdt å merke seg at verken habitualitet eller pejorativitet behøver å være eksplisitt uttrykt i for- eller etterledd. For det femte er det kommet frem at selv der sammensetningenes betydning er ikke-komposisjonell, er den likevel ikke vilkårlig, men motivert av velkjente eksempler på de grunnleggende kognitive mekanismene metafor og metonymi. For det sjette har vi sett at valget mellom metafor og metonymi i hovedsak følger av etterleddet. I gruppene med etterledd som betegner personer eller kroppsdeler, har vi funnet eksempler på metonymi, mens etterledd som betegner dyr eller gjenstander, danner utgangspunkt for metaforiske tolkninger. For det sjuende har analysen vist at valget mellom en bokstavlig og metaforisk eller metonymisk lesning ikke er vilkårlig, men motivert av tre prinsipper som jeg har kalt "kontekst-", "innpregings-" og "blokkeringseffekten". For det åttende er det blitt påvist at metonymi spiller en nøkkelrolle for forleddenes betydning. Mens adjektiv og verb som forledd utgjør relativt homogene grupper, kan det argumenteres for hele fem forskjellige metonymier ved substantiviske forledd. Den niende og tiende konklusjonen handler ikke om norske sammensetninger, men om lingvistisk teori. Vi har sett at de personkarakteriserende sammensetningene gir en viss støtte til den såkalte antroposentrisme-hypotesen siden det er en tendens til at sammensetninger med dyrenavn som etterledd refererer til dyr som står menneskene biologisk og geografisk nær. Til slutt: I den grad metafor og metonymi har vist seg som verdifulle analyseredskaper, gir analysen jeg har foreslått, støtte til kognitiv lingvistikk, siden metafor og metonymi hører med til kjernebegrepene i denne lingvistiske teorien.

Litteratur

Aronoff, Mark og Kirsten Fudeman. 2005. *What is Morphology?* Oxford: Blackwell.

Barnden, John A. 2010. "Metaphor and metonymy: Making their connections more slippery." *Cognitive Linguistics* 21.1: 1–34.

Benczes, Réka. 2006. *Creative Compounding in English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Berkov, Valerij. 1997. *Norsk ordlære*. Oslo: Universitetsforlaget.

Blank, Andreas 1999. "Co-presence and Succession: A Cognitive Typology of Metonymy." I *Metonymy in Language and Thought*, red. Klaus-Uwe Panther, 169–92. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Bloomfield, Leonard. 1933. *Language.* New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Booij, Gert. 2009. "Compounding and Construction Morphology." I *The Oxford Handbook of Compounding,* red. Rochelle Lieber og Pavol Štekauer, 201–16. Oxford: Oxford University Press.

Bybee, Joan. 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.

—. 2007. *Frequency and the Organization of Language*. Oxford: Oxford University Press.

Bäcklund, Eirik. 2007. "Da sto jeg der og pølsesvettet": en analyse av 367 nomeninkorporeringer som grammatikkutfordrer norsk. Upublisert masteroppgave i lingvistikk, Universitetet i Oslo.

Carstairs-McCarthy, Andrew. 1992. *Current Morphology*. London and New York: Routledge.

Croft, William. 2006. "On Explaining Metonymy." *Cognitive Linguistics* 17.3: 317–26.

Dressler, Wolfgang U. 2006. "Compound types." I *The representation and processing of compound words,* red. Gary Libben og Gonia Jarema, 23–44. Oxford: Oxford University Press.

Eiesland, Eli Anne. 2008. "Skal vi sittedanse?": verb-verb-sammensetninger i norsk. Upublisert masteroppgave i lingvistikk, Universitetet i Oslo.

Enger, Hans-Olav. 1995. "Har ord hoder? Litt om sammensetninger og deres bøying." *LexicoNordica* 2: 33–42.

Enger, Hans-Olav og Kristian Emil Kristoffersen. 2000. *Innføring i norsk grammatikk*. Oslo: Landslaget for norskundervisning/Cappelen.

Fjeld, Ruth Vatvedt og Lars S. Vikør. 2008. *Ord og ordbøker*. Kriatian-

sand: Høyskoleforlaget.
Faarlund, Jan Terje, Svein Lie og Kjell Ivar Vannebo. 1997. *Norsk Referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
Geeraerts, Dirk. 2006. "The interaction of metaphor and metonymy in composite expressions." I *Words and Other Wonders: Papers on Lexical and Semantic Topics,* 198–226. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
Gladwell, Malcolm. 2007. *Blink: The Power of Thinking without Thinking*. New York: Back Bay Books.
Grov, Astrid Marie. 2009. "For venstrehendte er det dei høgrehendte som er feilhendte": ein studie av uavhendelege samansetjingar i norsk. Upublisert masteroppgave i lingvistikk, Universitetet i Oslo.
Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. London: Arnold.
—. 2008. "Frequency vs. iconicity in explaining grammatical asymmetries". *Cognitive Linguistics* 19.1, 1–33.
Heine, Bernd. 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
Heyvaert, Liesbet. 2009. "Compounding in Cognitive Linguistics." I *The Oxford Handbook of Compounding,* red. Rochelle Lieber og Pavol Štekauer, 233–54. Oxford: Oxford University Press.
Hine, Thomas. 1995. *The Total Package: The Evolution and Secret Meanings of Boxes, Bottles, Cans, and Tubes*. Boston: Little, Brown and Company.
Jackendoff, Ray. 2009. "Compounding in Parallel Architecture and Concpetual Semantics." I *The Oxford Handbook of Compounding,* red. Rochelle Lieber og Pavol Štekauer, 105–28. Oxford: Oxford University Press.
Janda, Laura A. 2011. "Metonymy is the main motive for word-formation." *Cognitive Linguistics* 22.2: 359–92.
Johannessen, Janne Bondi. 2001. "Sammensatte ord." *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 19.1, 59–91.
Kristoffersen, Gjert. 1992. "Tonelag i sammensatte ord i østnorsk." *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 10.2: 39–65.
—. 2000. *The Phonology of Norwegian*. Oxford: Oxford University Press.
Lakoff, George. 1993. "The contemporary theory of metaphor." I *Metaphor and Thought,* red. Andrew Ortony, 202–51. Cambridge: Cambridge University Press.
—. 2008. "The Neural Theory of Metaphor". I *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought,* red. Raymond Gibbs, Jr., 17–38. Cambridge: Cambridge University Press.
Lakoff, George og Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago:

The University of Chicago Press.
Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
—. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
Lødrup, Helge. 1989. "A note on compounds and subcategorization", *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 7.2: 148–54.
Panther, Klaus-Uwe og Linda Thornburg. 1999. "The Potentiality for Actuality Metonymy in English and Hungarian." I *Metonymy in Language and Thought*, red. Klaus-Uwe Panther, 333–60. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
Peirsman, Yves og Dirk Geeraerts. 2006. "Metonymy as a Prototypical Category." *Cognitive Linguistics* 17.3: 269–16.
Radden, Günther og Zoltan Kövecses. 1999. "Towards a Theory of Metonymy." I *Metonymy in Language and Thought*, red. Klaus-Uwe Panther, 17–60. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
Rainer, Franz. 1988. "Towards a theory of blocking: the case of Italian and German quality nouns." *Yearbook of Morphology 1988*, red. Geert Booij og Jaap van Marle, 155–85. Dordrecht: Foris.
Sakshaug, Laila. 2000. "Tonelagstilordning i norske samansetjingar. Ein autoleksikalsk analyse." *Maal og Minne* 2: 195–212.
Taylor, John R. 2003. *Linguistic Categorization* (tredje utgave). Oxford: Oxford University Press.
Townsend, Charles E. 1975. *Russian Word-Formation*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
Tuggy, David. 1987. "Scarecrow Nouns, Generalizations, and Cognitive Grammar." I *Proceedings of the Third Annual Meeting of the Pacific Linguistics Conference*, red. Scott de Lancy og Russell S. Tomlin, 307–20. Eugene, OR: Department of Linguistics, University of Oregon.
Wierzbicka, Anna. 1988. *The semantics of grammar*. Amsterdam: John Benjamins.

Tore Nesset
Universitetet i Tromsø
Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning
Institutt for språkvitenskap
9037 Tromsø
tore.nesset@uit.no